INTELLEKTUAL NAZORAT — ZAIF KO‘RUVCHILAR MENTAL RESURSLARI TIZIMINING INTEGRAL TARKIBIY QISMI

Xudoyberganova Maqsuda Jumaniyazovna
Osiyo xalqaro universiteti
Pedagogika nazariyasi kafedrasi v.b.,dotsenti
maqsuda060179@gmail.com

Maqolada intellektual nazoratni o‘rganishdagi asosiy yondashuvlar tahlil qilinadi.

Mavzuni ishlab chiqish manbalari va ushbu fenomenning murakkab mazmuniy o‘ziga xosligini anglashga doir asosiy nazariy yondashuvlar ko‘rib chiqiladi. Muallif metodikasi asosida intellektual nazorat bo‘yicha empirik tadqiqot o‘tkazildi. Nazoratning, ayniqsa, ijtimoiy o‘zaro ta’sir sharoitida psixologik regulyatsiya samaradorligini belgilaydigan muhim psixologik xususiyat sifatidagi roli aniqlandi.

Kalit so‘zlar: metakognitiv tajriba, intellektual nazorat, kompensatsiya, nazorat qilish motivatsiyasi, Rorsharx testi.

Muammoning qo‘yilishi Shaxsning intellektual resurs salohiyatining psixologik tabiatini anglashga doir nazariy va metodologik yondashuvlarning rivojlanishi intellektning murakkab tabiatini tushuntirish uchun yangi izohli modellarni izlash, intellektual jarayonlar mohiyatini izohlashda motivatsiya va regulyatsiya konseptlarini jalb qilish, shuningdek, ularni o‘lchashda an’anaviy metodik vositalarning yetarli emasligi bilan tavsiflanadi. Tadqiqotning ushbu sohasida metodologik yo‘nalishlar yuzaga kelgan inqiroz sababli tadqiqot paradigmasini yangilash tendensiyasi yangi modellar va izoh sxemalarini izlashni dolzarb qiladi (М. А. Холодная, Р. Стернберг, Д. Гоулман, Е. А. Сергиенко и др.)

Psixik regulyatsiya muammolarini o‘rganishga qaratilgan e’tibor mahalliy va

xorijiy psixologiyada ham kuzatiladi. So‘nggi ishlarda diqqat hozirgi intellektual

faoliyat jarayonini boshqarish uchun mas’ul bo‘lgan metakognitiv jarayonlarni

o‘rganishga tomon siljimoqda.

M. A. Холодная tomonidan ilgari surilgan intellektning ontologik nazariyasi

alohida qiziqish uyg‘otadi; bu nazariyada intellekt individual mental tajribani tashkil etish shakli sifatida ta’riflanadi (Холодная, 2019). O‘z navbatida, mental tajriba shakllaridan biri — metakognitiv tajribadir. Metakognitiv tajriba tarkibida muallif intellektual faollikni o‘zini o‘zi boshqarishning turli shakllarini ta’minlovchi to‘rtta mental tuzilma turini ajratadi: ixtiyorsiz intellektual nazorat; ixtiyoriy intellectual nazorat; metakognitiv xabardorlik; ochiq bilish pozitsiyasi.

Shunday qilib, bilish psixologiyasida an’anaviy tadqiqot modellaridan chekinish va

individual tajribaning turli jihatlarini o‘rganishga murojaat qilish tendensiyasi ancha yaqqol ko‘zga tashlanadi. Buni metakognitiv tajriba jihatlarini ishlab chiqishga bir biridan mustaqil ravishda kirishgan turli tadqiqotchilarning yondashuvlarida yaqqol kuzatish mumkin: P. Стернберг ishlarida faoliyat metakognitiv monitoringini tahlil qilishga murojaat etish (Стернберг и др., 2002), kognitiv-uslubiy yo‘nalishda intellektual nazoratning turli jihatlarini ishlab chiqish (Холодная, 2018) va boshqalar.

Bu kontekstda intellektual regulyatsiya jihatlari birinchi o‘ringa chiqadi. Intellektual nazorat tabiatini tadqiq etishning nazariy asoslari Tajribaning metakognitiv jihatlarini o‘rganishda so‘nggi ishlanmalarda nazorat mavzusi alohida ahamiyat kasb etmoqda. Ushbu mavzuning ildizlarini tashkil etgan va

umi ishlab chiqishdan oldin yuzaga kelgan yondashuvlarni tahlil qilaylik. Bu sohadagi ilmiy tasavvurlar rivojining boshlanishi nazorat lokusi muammosi va atributsiya nazariyalari bilan bog‘liq. Дж. Роттер (1966) nazorat lokusi tavsifini tahlilning mustaqil birligi sifatida ajratib ko‘rsatgan. Muallif faoliyatning umumiy natijasiga ta’sir etuvchi sabablarni izlash masalasini, aniqrog‘i, xulq-atvor sababining subyekt ichida yoki undan tashqarida joylashganini ko‘rib chiqdi. Bu esa psixologik tezaurusga mustahkam kirib kelgan nazorat lokusi konseptining ajratilishiga olib keldi. Hozirgi nazorat tadqiqotlarida ilmiy izlanishlar yo‘nalishi o‘z samaradorligiga doir kutilmalarni o‘rganish tomon siljimoqda. Nazorat muammosini o‘rganishdagi so‘nggi tendensiyalar bilan oldingi yondashuvlar (kognitiv atributsiya nazariyalari, nazorat lokusi nazariyalari) o‘rtasidagi asosiy farqlardan biri shundaki, «idrok etilgan nazorat» motiv yoki ehtiyoj sifatida emas, balki kognitiv baho sifatida qaraladi.

Shuningdek, hozirgi ishlanmalarda «nazorat» atamasi ham subyektiv idrokni, ham

o‘zini o‘zi boshqarish obyektini anglatishi nihoyatda muhimdir. «Diqqat markazida

sababiyat haqidagi hukmlar asosida yotuvchi kognitiv tuzilmalar hamda insonning

sababiy tasavvurlarini muayyan odamlar, ijtimoiy vaziyatlar va hayotidagi muhim

hodisalar bilan bog‘lashining o‘ziga xos usullari turadi» (Skinner, 1996, p. 469).

Ushbu mavzuni keyinchalik ishlab chiqish, nazorat qilish tajribasi shaxsning

atrofdagi ijtimoiy muhit bilan o‘zaro ta’siri samaradorligini qanday ta’minlashini

tushuntiruvchi modellarni izlashga qaratildi. Nazariyalar nazorat qilishning ikkita

asosiy funksiyasi atrofida shakllanadi: 1) harakatlarni bajarish jarayonida ularning

sifatini tartibga solish; 2) harakat bajarilgandan so‘ng uning sifatini talqin qilish. Bu nazariyalar mahorat — ojizlik (muvaffaqiyat — muvaffaqiyatsizlik) tajribasini

o‘rganish bilan ham bog‘liq.

Ilmiy tasavvurlarning keyingi rivoji, hozirgi ishlanmalar bilan bevosita davomiylik

va mazmuniy uzviylikka ega holda, Август Фламмер (Flammer) ishlarida amalga

oshdi (цит. по: Folkman, 1984). Bu muallifning ishlari metakognitiv nazariyaning

dastlabki ifodalaridan biri hisoblanadi, garchi aksariyat zamonaviy nashrlarda,

yuqorida ta’kidlanganidek, muammoni ishlab chiqish Роттер ishlariga taalluqli deb

qaralsa-da. Muallifning ushbu mavzuga doir ishlanmalari ikki muhim tushunchani

farqlagani bilan alohida ahamiyatga ega: • hozirgi obyektiv sharoitlarni nazorat qilish (subyekt amalga oshiradigan faol harakatlarni nazorat qilish jihati); • nazoratga ishonch (control-believe) (subyektiv tasavvurlar va ijro strategiyalarini tartibga solish jihati); u sodir bo‘layotgan hodisalarga ta’sir ko‘rsata olish qobiliyatiga doir o‘z tasavvurlarini tavsiflaydi.

Muallif yuqorida tilga olingan ikkinchi jihatni xulq-atvor regulyatsiyasida

muhimroq hamda dinamikroq kognitiv tuzilma sifatida ko‘rib chiqadi. Aslida, aynan shu jihat subyektiv (idrok etilgan) nazorat muammosining zamonaviy talqiniga mos keladi.

Скиннер fikricha, subyektiv e’tiqodlar tizimi ikki funksiyani bajaradi:

1) harakatlarni bajarish jarayonida ularning sifatini tartibga solish;

2) harakat bajarilgandan so‘ng uning sifatini talqin qilish.

Idrok etilgan nazorat muammosini ishlab chiqish boshidanoq ushbu xususiyatni

shaxsning real hayotidagi, real hayotiy sharoitlardagi empirik modellar orqali

o‘rganishni nazarda tutgan. Bu jihat mazkur yondashuvni laboratoriya sharoitida

bajariladigan bilish jarayonlarining an’anaviy tadqiqotlaridan sezilarli darajada

farqlagan. Ushbu nihoyatda qiziqarli kognitiv xususiyatning psixologik namoyon

bo‘lishlarini o‘rganish natijasida o‘z samaradorligiga doir tasavvurlar turli xulq-atvor xususiyatlariga va, demak, faoliyat samaradorligiga umuman olganda katta ta’sir ko‘rsatishi aniqlandi. Jumladan, ular faoliyat turini tanlashga (bilvosita — intilishlar darajasiga), maqsadga erishishda qat’iyat va tirishqoqlikka, emotsional javob reaksiyasi turiga ta’sir qiladi (idrok etilgan o‘z samaradorligidagi individual farqlar faoliyatni bajarish jarayonida xavotir namoyon bo‘lishi bilan bog‘liq).

Subyektiv nazorat tadqiqotlarida ushbu muammoning yetakchi mutaxassisi

Скиннер uning muhim motivatsion xususiyatlar bilan chambarchas bog‘liqligini

ta’kidlaydi. Jumladan, faollikni boshlash; strategiyalar ishlab chiqish va faoliyatni

bosqichma-bosqich tuzish; faoliyat davomida to‘siqlarni yengish uchun sarflanadigan kuch-g‘ayratni tartibga solish; maqsadlarga erishishni samaraliroq rejalashtirish kabi xususiyatlar shular jumlasidandir.

Intellektual nazoratning empirik tadqiqoti natijalari

Nazorat fenomenini empirik o‘rganish maqsadida repertuar panjaralari tamoyiliga

asoslangan muallif metodikasi ishlab chiqildi (Виноградова, 2004, 2009;

Winogradova, 1999). Metodikani bajarish ikki bosqichni nazarda tutdi: birinchi

bosqichda emotsional jihatdan qiyin vaziyatlar tanlanib, batafsil aniqlashtirildi;

ikkinchi bosqichda esa ular intellektual nazorat xususiyatlarini aks ettiruvchi

tasdiqlarga muvofiq baholandi. Natijalar bo‘yicha repertuar panjarasi matritsasi

to‘ldirildi. Bunday vaziyatlarning tavsiflari quyidagi hayot faoliyati sohalariga tegishli edi:

- kasbiy-ishbilarmonlik munosabatlari;
- intim-shaxsiy munosabatlar;
- o‘zini anglash;
- dunyoqarashga oid qarashlar.

Ushbu tavsiflar umumiy xususiyatga ega bo‘lib, emotsional jihatdan qiyin tusdagi

muayyan vaziyatlarning butun bir sinfini qamrab olgan.

Ishtirokchidan taklif etilgan ro‘yxatdan o‘zi baholash uchun ahamiyatli yoki

qiziqarli deb hisoblagan vaziyat tavsiflarini (kamida beshtasini) tanlash talab etildi.

So‘ngra belgilangan tavsiflarga mos keladigan aniq hayotiy vaziyatlarni eslash va

ularni konstruktlar, ya’ni intellektual nazorat xususiyatlari bo‘yicha baholash kerak

edi. Metodika bilan ishlash natijalari statistik qayta ishlandi.

Endi intellektual nazorat fenomenining mazmuniy o‘ziga xosligini o‘rganishni

maqsad qilgan empirik tadqiqotning asosiy natijalarini bayon qilamiz. Kompensator motivatsiyasi shakllangan sinaluvchilar guruhi 47 nafar katta yoshli kishidan iborat bo‘ldi; ularda shaxs nuqtayi nazaridan nomaqbul psixologik xususiyatlarni boshqa, maqbulroq xususiyatlar bilan qoplashga nisbatan barqaror motivatsiya mavjud edi.

Shaxsiy o‘zgarishlarga nisbatan barqaror motivatsiya bo‘lganda o‘zini o‘zi monitoring qilish faol ishga tushadi, bu esa nazorat jarayonlarini chuqurroq o‘rganish imkonini beradi. Barcha respondentlarda doimiy ijtimoiy o‘zaro ta’sir sharoitida yaxshi moslashuv kuzatildi. Tadqiqot ishga qabul qilish jarayonida, shuningdek, kasbiy sifatlarni takomillashtirish paytida o‘tkazildi. Tadqiqot uchun nomaqbul xususiyatlarni kompensatsiya qilish vazifasini muvaffaqiyatli bajargan shaxslar tanlab olindi.

Empirik tadqiqot dasturiga yuqorida tavsiflangan muallif metodikasi bilan ishlash

va Г. Роршахнинг proyektiv testini o‘tkazish, so‘ngra natijalarni statistik qayta ishlash hamda chuqur tahlil qilish kiritildi.

Ushbu tadqiqot doirasida biz kam o‘rganilgan, biroq mazkur kontekstda katta

qiziqish uyg‘otadigan bir psixologik xususiyatni boshqasi bilan kompensatsiya qilish muammosiga e’tibor qaratdik. Bu mavzu intellektual

nazorat haqidagi tasavvurlarni chuqurlashtirish nuqtayi nazaridan alohida qiziqish uyg‘otadi, chunki aynan kompensatsiya jarayonlari psixik faoliyat davomida o‘zini o‘zi monitoring qilish mexanizmlarining faol jalb etilishini nazarda tutadi. Muvaffaqiyatli kompensator faollik psixik faoliyatning samarali ishlaydigan regulyativ mexanizmlari rivojlangan bo‘lishini talab qiladi. Chunki istalgan xususiyatlarni shakllantirish jarayonida subyekt psixik faollikning ikki rejasini ongida saqlab turishi hamda xulq-atvor faolligini qurish davomida bu axborotni kognitiv va shaxsiy resurslarni tezkor safarbar qilishga qo‘shishi kerak bo‘ladi. Rejalardan biri — subyektda avvaldan shakllangan psixologik xususiyatlar; ikkinchisi esa rivojlantirish va shakllantirish uchun subyekt mo‘ljallagan, ideal obrazda ifodalangan istalgan psixologik xususiyatlardir.

Bu maqsadga erishishda shaxsning o‘ta moslashuvchan bo‘lishi alohida muhim rol

o‘ynaydi. Bunday faollik emotsional-irodaviy regulyatsiya imkoniyatlariga yuqori

talablar qo‘yadi, salbiy va frustratsiya keltiruvchi emotsiyalarning ehtimoliy namoyon bo‘lishini neytrallashtirishni hamda o‘zini o‘zi monitoring qilish jarayonlarining rivojlangan bo‘lishini talab qiladi.

Empirik tadqiqot davomida psixik faollikning regulyativ jihatlariga oid

o‘lchanayotgan xususiyatlarning asosiy ko‘rsatkichlari o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqliklar olindi va tahlil qilindi. Ular o‘rganilayotgan fenomenning psixologik mazmunini sezilarli darajada aniqlashtirish imkonini berdi. Asosiy korrelyatsion bog‘liqliklarning tavsifi va talqiniga o‘tamiz. Nazorat fenomenining mazmuniy o‘ziga xosligini chuqurroq anglash nuqtayi nazaridan, intellektual nazorat xususiyatlarini tashxislaydigan muallif metodikasi ko‘rsatkichi bilan Rorschach testining ayrim ko‘rsatkichlari o‘rtasidagi bog‘liqliklar alohida qiziqish uyg‘otadi. Hisob-kitobda emotsional jihatdan qiyin vaziyatlarni idrok etish, tushunish va talqin qilishning turli

jihatlarini tavsiflovchi repertuar panjarasi ko‘rsatkichlaridan foydalanildi. Jumladan, intellektual nazorat ko‘rsatkichlari

Rorschach testining quyidagi ko‘rsatkichlari bilan to‘g‘ri korrelyatsion bog‘liqliklarga ega:

• realizm indeksi ($r = 0,76$, $p < 0,01$);

• subyektning o‘z psixologik resurslaridan tejamkor foydalanish qobiliyati ($r = 0,75$, $p < 0,01$);

• tafakkur jarayonlarini ongli ravishda nazorat qilish qobiliyati ($r = 0,45$, $p < 0,05$); • faollikni mustaqil boshlash qobiliyati ($r = 0,69$, $p < 0,01$);

• ijtimoiy o‘zaro ta’sirda sodir bo‘layotgan voqealarning obyektiv sharoitlarini nazorat qilish darajasi (manfiy korrelyatsion bog‘liqlik): F+% ko‘rsatkichi ($r = – 0,37$, $p < 0,05$);

• shaxsning ochiq emotsional reaktivligini nazorat qila olish darajasi: C yig‘indi ko‘rsatkichi ($r = 0,26$, $p < 0,05$);

• subyekt psixologik resurslarining mavjudligi indeksi va regulyatsiyaning muhim xususiyatlaridan biri sifatida faollikni mustaqil boshlash qobiliyati, EA ($r = 0,69$, $p < 0,01$);

• tafakkur jarayonlarini ongli ravishda nazorat qilish qobiliyati: F yig‘indi ko‘rsatkichi (shakl bilan belgilanadigan javoblarning umumiy soni) ($r = 0,45$, $p < 0,05$).

Ko‘rinib turganidek, intellektual nazorat ko‘rsatkichlarining yuqoriligi shaxsning

o‘z psixologik resurslaridan tejamkor foydalanishi, emotsional holatlarni

muvaffaqiyatliroq tartibga solishi va aqliy faollikni ishga tushirishi bilan bog‘liq

(intellektual jihatdan rivojlangan va o‘z-o‘ziga yetarli faoliyat, subyektiv pozitsiyasiga bo‘lgan ishonch). Intellektual nazorat bilan sodir bo‘layotgan voqealarning obyektiv shart-sharoitlarini nazorat qilish darajasi ko‘rsatkichi (Роршах testi), aniqrog‘i, xulq atvor aktini nazorat qilish o‘rtasidagi manfiy

korrelyatsiya intellektual nazoratning aynan tahlil va o‘zini kuzatishning aqliy strategiyasi sifatidagi o‘ziga xosligini ko‘rsatadi.

Shunday qilib, bir sifatning boshqasi bilan kompensatsiya qilinishiga oid

psixologik mexanizmlarning faollashuvi modelida olib borilgan tadqiqot intellectual tartibga solish mexanizmlarini chuqurroq tushunish imkonini beradi. Xususan, shaxsiy o‘zgarishlarga yuqori motivatsiya shaxsga metakognitiv tartibga solish mexanizmlaridan faolroq foydalanish imkonini beradi, buning natijasida bu

mexanizmlarni o‘rganish osonlashadi. Intellektual nazoratning maqbul ko‘rsatkichlari kelgusidagi xulqiy munosabatning moslashuvchan aqliy modellarini shakllantirish va ularni real ijtimoiy o‘zaro ta’sirda ro‘yobga chiqarish imkonini beradi. Ehtimoliy muvaffaqiyatsizliklar sharoitida o‘z psixologik resurslaridan muvaffaqiyatli foydalanish va hissiyotlarni boshqara bilish turli xulqiy strategiyalarni bosqichma bosqich shakllantirish hamda maqsadlarga moslashuvchan yo‘l bilan erishish imkonini beradi. Odatda, muayyan hayotiy vaziyatlarda ichki shaxsiy o‘zgarishlar rejasiga muvofiq juda tez munosabat bildirish zarur. Intellektual nazoratning psixologik mexanizmlari insonga bu vazifalarni yaxshiroq uddalashga yordam beradi va, umuman olganda, kognitiv resurslarni tezkor faollashtirish muvaffaqiyati bilan bog‘liq bo‘lib, emotsional-motivatsion jarayonlarga chambarchas «bog‘langan». Natijalar intellektual

nazoratning mazmuniy o‘ziga xosligini chuqurroq tushunish imkonini beradi va,

bizningcha, intellektual nazorat hamda shaxs psixologik faolligini ixtiyorsiz va

ixtiyoriy tartibga solish mexanizmlari umumiyligi haqida xulosa chiqarishga asos

bo‘ladi.

Xulosa Maqolada intellektual nazorat mavzusini mustaqil tadqiqot sohasi sifatida ajratib ko‘rsatishga oid asosiy tadqiqot yondashuvlari ko‘rib chiqildi. Intellektual nazorat fenomenologiyasining mazmuniy o‘ziga xosligi tahlil qilindi. Tadqiqotda aniqlangan korrelyatsion bog‘liqliklar intellektual nazorat tabiatini tushunishni sezilarli darajada aniqlashtirish imkonini beradi. Olingan natijalar o‘rganilayotgan psixologik mexanizmni subyekt metakognitiv tartibga solishining xususiyati sifatida talqin etuvchi nazariy farazlarni tasdiqlaydi.

Intellektual nazorat shkalasining tartibga solish ko‘rsatkichlari, jumladan, reallik

indeksi va o‘z psixologik resurslaridan foydalanish samaradorligi bilan yuqori

darajadagi musbat korrelyatsion bog‘liqliklari ushbu xususiyatning shaxs ichidagi

subyektiv holatlar va niyatlarni psixologik tartibga solishning muhim parametri,

shuningdek, subyektning aqliy resurslarini tezkor faollashtirish mexanizmi sifatidagi ahamiyatini ko‘rsatadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Виноградова Л. В. Интеллектуальный контроль как способ интерпретации эмоционально-трудных жизненных ситуаций// Психологический журнал. 2004. Т. 25. № 6. С. 21–28. Виноградова Л. В.

2. Интеллектуальный контроль: метакогнитивные аспекты интеллектуальной регуляции. Киев, 2009.

3. Гоулман Д. Эмоциональный интеллект. М.: Хранитель, 2008. Капрара Дж., Сервон Д. Психология личности. СПб.: Питер, 2003.

4. Практический интеллект / Р. Дж. Стернберг, Дж. Б. Форсайт, Дж. Хедланд и др. СПб.: Питер, 2002. Роршах Г.

5. Психодиагностика. М.: Когито-Центр, 2003. Сергиенко Е. А., Виленская Г. А.

6. Ковалёва Ю. В. Контроль поведения как субъектная регуляция. М.: Изд-во «Институт психологии РАН», 2010. Холодная М. А.

7. Когнитивная психология. Когнитивные стили. 3-е изд., доп. и перераб. М.: Юрайт, 2018. Холодная М. А. Психология интеллекта: парадоксы исследования. 3-е изд., доп. и перераб. М.: Юрайт, 2019.

8. Burger J. M. Negative reactions to increases in perceived personal

control // Journal of Personality and Social Psychology. 1989. V. 56. № 2. P. 246–256.

9. Friedman M. J., Lackey G. H. Gaining control // The psychology of human control. A general theory of purposeful behavior / Ed. M. J. Friedman, G. H. Lackey. N. Y. Westport – Connecticut – London. P. 21–49.

10. Folkman S. Personal control, stress and coping processes: a theoretical analysis // J. of Personality and Soc. Psychology. 1984.V. 46. № 4. P. 839–853.

11. Skinner E. A. Perceived control, motivation and coping. London – New Delhi, 1995.

12. Winogradova L. Repertory grid technique in the study of subjective space of

emotionally difficult life events: situational approach // XIII International congress on personal construct psychology. Berlin, 1999. Jerusalem M., Schwarzer R. Self-efficacy as a resource factor in stress appraisal // Self-efficacy: Thought control of action. 1992. P. 177–195.